

## A SZOCIÁLPSZICHOLÓGIA VÁLSÁGA: KRÍZIS KRITIKA NÉLKÜL

Pataki Ferenc: *Utak és válaszutak a mai szociálpszichológiában*  
Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976.

„A világ kívülálló: nem a nyelv és nem is a kultúra van az egyénben mint az idegrendszere által regisztrált jelzés, hanem az egyén van benne a kultúrában és a nyelvben, vagyis az eszközök mezejének egy speciális szekciójában. A rendelkezésre álló elemek tehát sokrétűek is, gyérek is ahhoz, hogy az egyén *manifestálja* mindazt, amit feltár. Nagyon is gyérek: a szavak, a gondolkodási típusok, a módszerek csak korlátozott számban állnak rendelkezésre: köztük örök és hiányosságok tapasztalhatók, és az egyén születő gondolata nem találhat megfelelő kifejezésre. Nagyon is sokrétűek: minden egyes szó magában hordja azt a mély jelentést, amellyel a kor egésze felruházta; mihelyt az ideológus megszólal, többet és mást mond, mint amit mondani akar, a kor ellopja a gondolatát; szüntelenül lavíroz, és a megfogalmazott eszme végül mélységes félreisklássá lesz, a gondolkodó a szavak misztifikációjának válik rabjává.”

Jean-Paul Sartre: A módszer kérdései<sup>1</sup>

A Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban művelt szociálpszichológia jelenlegi helyzetéről és irányairól — „útjairól és válaszútjairól” — nyújt átfogó képet és teoretikus igényű elemzést Pataki Ferenc legújabb könyve, az „Utak és válaszutak a mai szociálpszichológiában”. Ez a munka már csak azért is figyelmet érdemel, mert ez az első rendszerező és összefoglaló jellegű hazai beszámoló<sup>2</sup> a szociálpszichológia sokat emlegetett „válságáról” — az utóbbi évtized ama fejleményéről, hogy e szaktudományban egyre több szó esik az empirikus módszerekkel nyert adatok érvényességéről, az elmélet státuszáról, általában a szociálpszichológia és a társadalmi valóság viszonyáról. Ezek a problémák — a kezdeti kritikátlan lelkesedés és optimizmus korszakának elmúltával — a hazai szociálpszichológiában is aktuálissá váltak; sőt, az is nyilvánvalóvá vált, hogy e problémákkal nem csupán a szociálpszichológiának, hanem más társadalomtudományoknak is szembe kell nézniük. Ilyen körülmények között mindenképpen jelentős vállalkozás egy olyan mű, amely a szociálpszichológia — és tőle elválaszthatatlanul, a többi társadalomtudomány — legégetőbb elméleti-metodológiai kérdéseivel kíván foglalkozni. Pataki teljes mértékben vállalja ezt az aktualitást: nem hagy kétséget afelől, hogy könyvét nem csupán híradásnak és ismertetésnek szánja, hanem állásfoglalásnak,

<sup>1</sup> In: *Módszer, történelem, egyén*. Válogatás Jean-Paul Sartre műveiből. Gondolat, Bp. 1976. 212.o.

<sup>2</sup> A válság egy-egy aspektusával foglalkoznak a következő cikkek: Pataki Ferenc: A kiscsoportkutatás dilemmái. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1972/5—6. 625—643. o.; Csepeli György: Szociálpszichológia meg kilenc és fél font. *Valóság*, 1976/1. sz. 68/75. o.; Erős Ferenc: A szociálpszichológia és a társadalmi konfliktusok. *Valóság* 1976/9. sz. 58—64. o.

válasz kísérletnek, példának és példázatnak is. Mint a bevezetésben fejtegeti, a válság a 'saját portánkat' illető nyílt beszédre kötelezi a szocialista országok marxista kutatóit: nem tehetik meg többé, hogy ne vegyenek tudomást a nyugati szociálpszichológia legújabb fejleményeiről és ne nyilatkozzanak arról, hogy van-e konstruktív mondanivalójuk a válság szülte kérdésfelvetésekkel és dilemmákkal kapcsolatban. Erre az állásfoglalásra annál is inkább szükség van, mert Nyugaton egyre többen kísérik — írja — „eleven figyelemmel (jóllehet nem szükségképpen jóindulattal!) mindazt, ami ezeknek az országoknak a tudományos életében történik. Az érdeklődés főképpen két fejleményt tüntet ki figyelmével: miként érvényesíti a szociálpszichológia a marxista-leninista *társadalomelméletben rejlő lehetőségeit* olyan helyzetben, amikor a szociálpszichológusok világszerte az elméletképzés zavarával látszanak küszködni, s amikor mind több és több hang sürgeti a 'mini-teóriák' szintjének és az egyoldalú empirizmusnak a meghaladását, a nagy általánosító erejű integratív elméletek kidolgozását. Az érdeklődés másik iránya azt firtatja, hogy miképpen van jelen a *szociálpszichológia a társadalmi gyakorlatban*, hogyan vesz részt a társadalmi folyamatok és dinamizmusok tudatos, tervszerű szabályozásában" (16.o.).

\*

Tételezzük fel, hogy Pataki Ferenc könyvét — eme intenzív érdeklődés bizonyítéaként — már le is fordították valamely nyugati nyelvre, és egy válságügyben tartott nemzetközi szociálpszichológiai konferencia „*A szociálpszichológiai elméletképzés dilemmái*” című szekciójában napirendre tűzi az „Utak és válaszutak” megvitatását. Az ülésnek két korreferense van. Az egyik Mr. A, jónevű amerikai szociálpszichológus, aki ezen a könyvön kívül nem sok információval rendelkezik a szocialista országokban művelt szociálpszichológiáról, és — noha már járt Budapesten, Varsóban és Moszkvában is — a művelt amerikai polgárénál nem mélyebbek az ismeretei Kelet-Európa történelmi, társadalmi, politikai viszonyairól, de egyébként józan gondolkodású, jóindulatú ember. A másik Monsieur B, a szociálpszichológiát bíráló francia marxisták csoportjának tagja, aki — aktív baloldali politikus lévén — jól kiigazodik ezen országok történelmében, ideológiai és politikai életében, de némi gyanakvással (jóllehet nem szükségképpen rosszindulattal!) szemléli, ami Európa keleti térfelén történik.

Mr. A vitaindítójából idézünk:

„Nekem személy szerint nagy meglepetést okozott az 'Utak és válaszutak', mert őszintén megvallom, valami merőben ideologikus szöveget vártam (mi mást írhat egy kelet-európai szerző, akinek az a feladata, hogy a hivatalos marxizmus tantételeit propagálja, gondoltam); e tételek ismételtetése és az úgynevezett 'marxista társadalomtudományokra' jellemzőnek, legalábbis általam jellemzőnek vélt deduktív és spekulatív logika helyett, egy nagyon tárgyilagos, gazdagon dokumentált és kiválóan megírt elemzést kaptam tudományunk jelenlegi helyzetéről. A könyvet azért tartom különösen fontosnak az úgynevezett 'válság' szempontjából, mert éppen marxista oldalról bizonyítja be, hogy teljesen tarthatatlan a szociálpszichológia úgynevezett 'marxista kritikájának' álláspontja. Ezek a 'marxisták' unos-untalan történelemről, termelési- és tulaj-

donviszonyokról, osztályharcról beszélnek, és az egész szociálpszichológiát a burzsoázia 'ideológiai trükkjének', manőverének tartják, amelynek az egyetlen célja az lenne, hogy a proletariátus figyelmét elterelje az osztályharc soron következő feladatáról. Nem tagadom, hogy a szociálpszichológiának vannak olyan eredményei, amelyeket rosszindulatú politikusok manipulációra is felhasználhatnak, de ezeknek a manipulációknak a hatásfoka igen alacsony. A szociálpszichológia ma még olyannyira gyermekcipőben jár, hogy teljes képtelenség lenne e tudományról, mint a 'tömegmanipuláció technikájáról' beszélni... És miközben ezek a 'marxisták' meghirdetik a 'burzsoá' empirizmussal meg pozitívizmussal való leszámolást, elfeledkeznek arról, hogy amit a szociálpszichológia jól vagy rosszul, adekvátan vagy inadekvátan — és tudjuk, hogy ma még, sajnos, többnyire inadekvátan — vizsgál, az mégiscsak a tények birodalmába tartozik. A mi 'marxistáinknak' a deduktív, dogmatikus és ily módon akarva-akaratlanul a sztálinizmust igazoló álláspontjával szemben Pataki arra törekszik, hogy a szociálpszichológiát mint szaktudományt elhatárolja a 'totalításra' hivatkozó holisztikus megközelítéssel. Következésképpen hangoztatja, hogy a szociálpszichológusnak nem elég általános társadalomelméleti kategóriákban gondolkodnia: a feladata az, hogy — bármennyire is tökéletlenek, torzak megismerési eszközei — *jelenségszinten* vizsgálódjék, azon a szinten, ahol konkrét egyének lépnek egymással konkrét interakcióba. Ennek a szintnek — miképpen Pataki mindvégig hangsúlyozza — önálló törvényszerűségei vannak, olyan törvényszerűségei, amelyek nem redukálhatók minden további nélkül a makroszociális szint törvényszerűségeire. Egyetértek Patakival abban, hogy meg kell vonnunk a szociálpszichológia illetékességi körét: óvakodnunk kell a túlzott szerénységtől, de 'imperialisták' sem lehetünk, nem gondolhatjuk, hogy a szociálpszichológia bármiben is helyettesítheti a társadalom szociológiai, történelmi, ökonómiai szempontú vizsgálatát. A mi feladatunk az, hogy módszeres, nyugodt kutatómunkával tárjuk fel az emberi interakciók természetére vonatkozó tényeket és kidolgozzuk az e tényeket legjobban interpretáló elméleteket.

Tulajdonképpen nincs is miben vitatkoznom az 'Utak és válaszutak' szerzőjével. Vele együtt úgy gondolom, hogy a szociálpszichológus nem olyan viszonyban van tárgyával, mint a természettudós: nem csupán megfigyelője, hanem részese is annak a társadalomnak, amelyben él és dolgozik. Mi, amerikaiak, hosszú ideig a Pataki által jogosan bírált hiper-empirizmust műveltük: azt hittük, elegendő csupán a laboratóriumban előállítható tények megfigyelésére és regisztrálására szorítkoznunk. Súlyos árat fizettünk ezért a naivitásunkért: tudományunk hatástalanná, irrelevánssá, banálissá vált. Az elmúlt időszak súlyos válságai — hogy csak a legfontosabbakat: a faji zavargásokat, a Watergate ügyet és a vietnami háborút említsem — drámai erővel döbbsentettek rá bennünket arra, hogy a szociálpszichológiának *releváns társadalmi problémákkal* kell foglalkoznia. Ebből az is következik, hogy a kutatónak vállalnia és tudatosítani kell azokat az értékeket, amelyek kutatómunkáját irányítják. Mi, amerikai szociálpszichológusok, többnyire az amerikai demokrácia erejébe vetett hitünket vállaljuk — Pataki viszont a marxizmust vállalja. Bizonyos, hogy ezek az eltérő értékválasztások — ha úgy tetszik, eltérő ideológiai előfeltevések — más-más kérdésfelvetésekhez, hipotézisekhez és kutatásokhoz vezetnek. A mi társadalmunkban rengeteg olyan társadalmi probléma van — a konformizmustól és előítéletektől, a munkások és munkaadók konfliktusáig —, amellyel a szociálpszichológusnak is szembe kell néznie, ha komolyan akarja venni a

demokráciába vetett hitét. Az 'Utak és választutak' felkeltette az érdeklődésemet: kíváncsi vagyok, hogy melyek azok a releváns társadalmi problémák, amelyekkel egy magyar vagy más kelet-európai szociálpszichológusnak kell szembenéznie akkor, ha komolyan veszi marxizmusát. Ennek részletezésével Pataki könyve adós maradt – várom tehát a folytatást, a konkrét kutatásokról szóló beszámolót."

Ezután Monsieur B. emelkedik szólásra.

„Mr. A. előadása úgy hangzott, mint egy pohárköszöntő valamely kelet-nyugati csúcstalálkozón, ahol a felek, miután leszögezték ideológiájuk különbözőségét, kijelentik, hogy nézeteik a megvitatott kérdésekben azonosak vagy közel állnak egymáshoz. Én a magam részéről nem tudok úgy lelkesedni, mint Mr. A. Elismerem ugyan az 'Utak és választutak' bizonyos értékeit, de úgy gondolom, hogy ezek az értékek nagyon is relatívak: csupán annyiban értékek, amennyiben nagyon tisztán és világosan – mondhatnánk 'állatorvosi lóként' – mutatják be egy szocialista ország ideológiai felépítményének állapotát. Mit tükröz ez az ideológiai felépítmény? A szocialista országokban – így Magyarországon is, ahol ez a könyv íródott – egyre nagyobb szükség van a nyugati technológiára, annak minden kellékével együtt, a kompjuter-technikától a management 'tudományáig', azaz a szociálpszichológiáig. Nem részletezném itt, hogy ennek milyen okai vannak: azt hiszem, elegendő, ha a termelőerők viszonylagos fejletlenségére utalok. Ami az ideológiai felépítményt illeti, a lényeges az, hogy ezekben az országokban e gazdasági folyamatok következményeképpen létrejött a 'marxizmus' és a polgári ideológia 'történelmi kompromisszuma', amely csak azért lehetséges egyáltalán, mert már eleve egy kiherélt 'marxizmus' és egy steril polgári ideológia lép szövetségre egymással. E 'marxizmus' betű szerint ragaszkodik ugyan a szent szövegekhez, előszetettel idézi Marxot, Engelst, Lenint vagy az újabb pápát, Lukácsot, csak éppen a történelem valóságos struktúráinak mozgása hiányzik belőle; az ember 'társadalmi lényegéről' szóló üres fecsegéssé, antropológiai szómágiává fajult. Mintha a történelem véget ért volna akkor, amikor az ember lejött a fáról! Ami pedig a polgári ideológiát illeti, ez a tendencia minden egykor volt progresszív vonást kiölt belőle, és a leglaposabb, legvulgárisabb pozitivizmussá változtatta, olyan 'pozitivizmussá', amely állandóan 'jelenségekről', 'tényekről' beszél ugyan, de egyetlen valóságos jelenséget vagy ténnyt sem tud felmutatni. A 'marxista szociálpszichológia' ennek a 'történelmi kompromisszumnak' a terméke: miután az emberi szubjektivitás vizsgálatából kiiktatta a valóságos meghatározót, az *ökonómiai struktúrát*, nincs többé semmi akadály annak, hogy az interperszonális szint jelenségeiben vélje felfedezni az 'emberi lényegét', miközben a társadalom mint 'elsődleges' merő ideológiaként, fikcióként lebeg az 'individuumok' látszatvilágának torzképei körül. Mr. A. tehát teljesen jogtalanul kéri számon Pataki Ferenc könyvén, hogy miért nem szerepelnek benne 'releváns tények'. A 'marxista szociálpszichológia' ugyanis – mint ahogy a szociálpszichológia általában – egyetlenegy releváns tény megállapítására sem alkalmas. Ha ugyanis valóban releváns tényekkel, nem pedig tényeknek álcázott fikciókkal akarna foglalkozni, akkor először is a tárgyát övező misztifikációktól kellene megszabadulnia, és azzal kellene foglalkoznia, ami valóban tudományos tárgya lehetne: a *politikai folyamat és az emberi szubjektivitás viszonyával*. Világos azonban, hogy erre egyetlen egy szociálpszichológia – sem a 'marxista',

sem pedig az 'egyéb' — nem vállalkozhat, mert célja éppen ennek a politikai folyamatnak az elleplezése. Az 'Utak és választak' kiválóan demonstrálja ennek az elleplezésnek a mechanizmusát: a társadalom gazdasági és történeti struktúráinak vizsgálatát a leglaposabb és legformálisabb 'tudományrendszertani' skolasztikával helyettesíti, amely azt sugallja, hogy ha egyszer eldöntöttük, hol a 'helye' a szociálpszichológiának a balkanizált tudományok úgynevezett rendszerében — valahol a szociológia és az agy-fiziológia között —, akkor minden elvi probléma meg van oldva, és most már csak az van hátra, hogy 'módszeres, nyugodt kutatómunkába' fogjunk és megfigyeléseink apró tégláiból szép lassan összerakjuk a 'pozitív tudomány' szent épületét. Végezetül: hangsúlyozni szeretném: nem vonom kétségbe Pataki ama jószándékát, hogy a 'szocialista országok marxista kutatóinak' nevében konstruktív segítséget kíván nyújtani a 'válsággal' küzdő szociálpszichológia bajainak orvoslásához. De ahhoz, hogy valóban konstruktív lehessen, ki kellett volna lépnie a szociálpszichológiai 'diskurzusok' (discours) keretei közül. Ezt azonban — elfogadva a szocialista országok politikai és ideológiai közege által determinált hamis tudati kiindulópontokat — nyilvánvalóan nem tehette meg. Így könyve csupán torzkép marad — olyan torzkép, amely számunkra viszont lehetővé teszi, hogy tanulságos bepillantást nyerhessünk a szociálpszichológia mint ideológia egyik sajátos válfajának, az úgynevezett 'marxista szociálpszichológiának' a funkcionálásába."

\*

Fiktív szimpóziumunk fiktív szereplői természetesen fiktív véleményeket hangoztatnak,<sup>3</sup> de ezek a vélemények — parodisztikus céllal eltúlzott rögeszmeszerűségük ellenére — cseppet sem idegenek azoktól az álláspontoktól, amelyek a szociálpszichológia „válságirodalmában” újra és újra előbukkannak. Mr. A. és Monsieur B. hipotétikus megjegyzéseivel azt akartuk érzékeltetni, hogy az „Utak és választak” nyugati fogadtatásában minden bizonnyal ugyanazok a rögeszmék — ellentétes előjelű rögeszmék — sorakoznának fel, mint amelyek ellen a könyv hadba indul. Pataki könyve éppen úgy kapóra jönne azoknak, akik meg akarják védeni a szociálpszichológiát a társadalomelméletbe való „beolvasztástól”, mint azoknak, akik pusztán ideológiának nyilvánítva tudomány mivoltát vonják kétségbe. A Mr. A. által képviselt egyik fél Pataki tárgyi mondanivalójában — az empirikus kutatás melletti védőbeszédében — lelne öngazolást, és nem venné észre, hogy a marxizmus ebben a könyvben nem egyszerűen olyan értékrendszer, amelyet a kutató a szaktudomány ténybeli és elméleti megállapításaihoz képest külsődleges módon „vállal”, hanem olyan ideológia, amely még azt is meghatározza, hogy egyáltalán mit is ért „tényen”. Ebben az összefüggésben érthető meg Monsieur B. azon ellenvetése, amely szerint a szociálpszichológia nem is alkalmas társadalmilag releváns tények kimutatására. Pataki könyve az ő számára újra csak azt bizonyítaná, hogy a „tény” fogalmának a szociálpszichológiában elsősorban ideológiai, nem pedig társadalmi relevanciája van. A Monsieur B. által képviselt másik fél tehát abban találna

<sup>3</sup> A fiktív szimpózium felszólalásai elsősorban Morton Deutsch („Mr. A.”) és Michel Plon („Monsieur B.”) álláspontján és gondolatfűzésén alapulnak. Lásd Deutsch és Plon vitáját az *European Journal of Social Psychology*-ban (1974/4. sz., 389–436, 441–456, 457–467. o.).

önigazolást, hogy a magyar szerző műve minden vonatkozásban át van szőve ideológiával, és eközben természetesen nem venné észre, hogy az „Utak és válaszutak”-nak tárgyi mondanivalója is van a szociálpszichológiai kérdésfelvetés létjogosultságáról.

Miért tűnik oly csekélynek az esély arra, hogy Pataki könyve — a szerző szándékának megfelelően — valódi áttörést okozzon azokban a „kognitív struktúrákban”, amelyek az egymással reménytelenül szembenálló vitapartnerek tudatát (és feltehetően tudattalanját is) jellemzik? Holott egy ilyen áttöréshez a könyv számos gondolati eszközzel rendelkezik. Mindenekelőtt, szerzője tisztában van azzal, hogy a szociálpszichológia válságának kialakulásában hamis alternatívák játszottak közre, és a válság megoldására irányuló különböző törekvésekben ugyancsak hamis alternatívák reprodukálódnak. „A hamis alternatívák előállításának gondolati modellje — írja — (...) a szociálpszichológia rossz történeti hagyományai közé tartozik. Gondoljunk csak az efféle elmerevített, antidialektikus módon kezelt hamis alternatívákra, mint egyén *vagy* társadalom, 'csoporttudat' *vagy* egyéni tudat, csoport *vagy* egyén, 'társadalmi pszichikum' *vagy* egyéni pszichikum stb. S mindezek végső summázataként: szociológiai *vagy* pszichológiai redukcionizmus” (51. o.). Pataki hatalmas apparátust megmozgató gondolati erőfeszítést tesz annak érdekében, hogy meghaladja e rossz redukcionizmusok hamis alternatíváját és e „nagy” hamis alternatívából fakadó összes egyéb hamis alternatívát. Megoldásképpen egy olyan — kellőképpen tág és nagyvonalú — modellt kínál, amely a valóságot szintekre tagolja oly módon, hogy világosan elhatárolódik egymástól a társadalom strukturális összefüggéseinek szintje, amelynek tanulmányozására a „társadalomontológia” lenne hivatott, valamint az „egyéni különlegesség” szintje, amelynek vizsgálatában a pszichológia illetékes. Hangsúlyozza azonban azt is, hogy „ez a — főként metodológiai és rendszertani — elkülönítés pusztán *logikai* természetű, s csupán meghatározott absztrakciós műveletek eredménye. A társadalomról mint olyanról szóló tudomány (nevezzük bár szociológiának, társadalomontológiának, történelmi materializmusnak), valamint a pszichológia objektumának, elemzési szintjének és fogalmi eszközeinek világos elkülönítése ugyanis semmiképpen sem jelenti azt, hogy e tudományok tárgyai a maguk *ontológiai valóságában* és meghatározottságában is elszigetelt elkülönültségben léteznek egymás mellett, mi több: egymástól függetlenül” (89. o.).

Ezzel és a könyv sok más hasonló, tetszetős — mert dialektikusnak ható — megálapításával nem az a baj, hogy általánosságban nem igaz, hanem az, hogy valamiféle utólagos korrekció gyanánt szerepel. E kiigazítás azért szükséges, mert *miután* az emberre és a társadalomra vonatkozó ismereteinket felosztottuk a szaktudományok között, különböző diszciplínák rekeszeibe gyömöszöltük őket, riadva tapasztaljuk, hogy erőszakot tettünk az „egy és oszthatatlan” ontológiai valóságon. Minthogy azonban már elfogadtuk, hogy — az „ésszerű munkamegosztás” érdekében — szükség van különféle szaktudományokra, a szétdaraboltság nyomasztó érzésétől csak úgy tudunk megszabadulni, ha meghirdetjük az „interdiszciplinaritás” elvét, és ennek megfelelően olyan diszciplínákat dolgozunk ki, amelyek átjárását biztosítanának az egyes rekeszek között.

Ilyen interdiszciplináris tudomány lenne a szociálpszichológia is: híd a szociológia és a pszichológia között. Pataki többször is hangsúlyozza a szociálpszichológia „kétarcúságát”, „kettős referenciáját” stb. Csakhogy ez a Janus-arcú tudomány — mint minden interdiszciplináris stúdium — ugyanazt a problémát veti fel, mint amitől éppen ál-

tala próbáltunk volna megszabadulni: ha a létezés „ontológiailag egységes”, akkor milyen jogon és hogyan hasítunk ki belőle egy olyan darabkát, amely ennek a tudományágnak adekvát tárgyául szolgálhatna? Ilyen tárgy lehetne — mint Pataki többször utal rá — maga a „közvetítés”, vagyis a társadalom mint rendszer és az egyén mint rendszer közötti közvetítés is; ezzel a tárgyme meghatározással azonban végeredményben nem tetünk egyebet, mint magát a közvetítést is fetisizáltuk, fölláttottunk számára egy újabb rekeszt, és most már az lesz a feladatunk, hogy olyan diszciplína után kutassunk, amelynek tárgya a „közvetítés közvetítése” lenne és így tovább — ily módon az interdiszciplináris stúdiumok száma a végtelenségig szaporítható.

Az interdiszciplináris szemlélet e paradoxonának következménye, hogy az „Utak és választutak” szinte kibogozhatatlanul belebonyolódik a szociálpszichológia tárgyme meghatározásának problémájába. Pataki elfogadja Allportnak a szociálpszichológiáról szóló meghatározását, amely szerint e tudománynak „az a feladata, hogy megértse és megmagyarázza, miként befolyásolja az egyének gondolkodását, érzelmeit és viselkedéseit mások tényleges, elképzelt vagy mögöttes jelenléte (implied presence)” (105. o.). Ezt a meghatározást azonban olyan megszorítással fogadja el, amely *tökéletesen ellentmond* e definíció interakcionista szemléletének: „...az interakcionista irányzatok naiv társadalomképe, az interperszonális viszony és a strukturális viszony közötti különbségtétel elmulasztásának oly nyomasztó és metodológiailag elfogadhatatlan következményei semmiképpen sem tarthatók fenn. Ennek a lényegi kiigazításnak gyakorlati alkalmazása, vagyis a strukturális viszonyok közvetítő funkciójának finom és árnyalt értelmezése a személyközi és a (csoport-)dinamika szintjén, egyike a marxista alapvetésű kutatás legidősebb feladatainak” (105–106. o.).

Mi tehát a szociálpszichológia tárgya? A személyek közötti interakció önmagában, vagy pedig a „strukturális viszonyok közvetítő funkciójával” együtt? A válasz: is-is, egyfelől-másfelől. Ez az „egyfelől-másfelől” logika azonban — nem vállalván az „interdiszciplinaritásból” következő ambivalenciát, meghatározatlanságot — *egyfelől* éppoly kategorikus, mint *másfelől*. Egyfelől kiderül, hogy a szociálpszichológia tárgya nem különbözik általában a „tisztá” pszichológiáétól s csupán konvenció kérdése, hogy milyen jelenségeket sorolunk illetékességi körébe, hiszen a pszichikum egy és oszthatatlan, akár egyfelől, szociális, akár másfelől, naturális „támadáspontból” közelítjük meg. Másfelől kiderül, hogy a szociálpszichológia tárgya mégiscsak túlmutat az egyéni megnyilvánulásokon, a viselkedés-szabályozás pszichikus szintjén végbemenő folyamatokon, és olyan jelenségekre utal, amelyeket a társadalmi és történelmi struktúrák determinálnak. „...a szociálpszichológia nem a történelem tudománya, hanem a történelemben élő emberé. Nem egyszeri aktusokat óhajt újjáalkotni és értelmezni, hanem azt keresi, ami meghatározott történelmi és társadalmi feltételek között, *tendenciaszerűen* (ámbar nem a természettudományi szcientizmus szükségszerűségének: modelljére mintázódva!) szabályszerűen előáll” (125.o.).

Ezzel az „egyfelöllel” és „másfelöllel” megint csak nem az a baj, hogy általánosságban ne lenne igaz, hanem az, hogy végülis nem vezet máshová, mint a közhelyszerű relativizmus birodalmába. E dialektikus retorikába burkolt relativizmus a pszichológiai és a szociológiai redukcionizmus hamis alternatíváját oly módon akarja megoldani, hogy *kettős redukciót* hajt végre: egy pszichológiai és egy szociológiai; miközben pedig mindkét redukciót jogosnak és igaznak próbálja feltüntetni. A kör ezzel bezárul: e

kettős redukció feloldásához ismét az interdiszciplináris elvet kell elővenni. A kérdés most már csak az, hogy vajon szükségszerű-e ez a végeredmény, szükségszerű-e, hogy az „Utak és választutak”-ban megmozgatott gondolati apparátus az igazi problémák mellett elsikló fogalom-tologatássá, redukciók és ellenredukciók körforgásává válik?

Hogy e kérdést megválaszolhassuk, vissza kell kanyarodnunk a könyv megírásának apropójához: a szociálpszichológia „válságához”. Ezt a válságot nevezhetjük úgy, ahogy akarjuk: az elméletképzés zavarának, a módszertan krízisének, értelmezhetjük a Kuhn-féle „paradigmák” szerint, és elmondhatjuk, hogy a szociálpszichológia immansens fejlődése során jutott el odáig, hogy megérett az idő a hagyományos paradigmák átalakítására — ezek a megjelölések és magyarázatok minden bizonnyal igazak. Mit kezdünk azonban azzal a tudásunkkal, hogy — mint Pataki írja — „a szociálpszichológia lényegénél fogva ... 'érzékenyebb' és fogékonyabb a társadalmi-politikai és ideológikus folyamatok iránt, mint a pszichológia számos más ága...” (16.o.)? Megtehetjük — az „Utak és választutak” szellemében —, hogy megadjuk a társadalomnak, a politikának és az ideológiának, ami a társadalomé, a politikáé és az ideológiáé; két idézőjel között a válság egyik forrásaként megemlíthetjük a fiatalok „rebellióját”, az „ultrabaloldali” mozgalmakat, s hozzátehetjük: 68 májusa arra készítette az érzékenylelkű szociálpszichológusokat, hogy önvizsgálatot tartsanak. S miután így elintéztetnek nyilvánítottuk „a szociálpszichológiát — mint intézményesült tudományos diszciplínát — övező konkrét társadalom sajátosságait és történeti jellegzetességeit is”, nyugodtan elmélkedhetünk a továbbiakban arról, hogy az ontológiailag egységes valóságban hogyan különülnek el egymástól a szintek, s hogy vajon jámbor fogalmaink képesek-e megragadni azt, ami egylényegű s mégis különböző alakokat ölt.

Mégis, úgy véljük, hogy ezek a „rebelliók” és „újbaloldali” mozgalmak — akár hogyan ítéljük is meg történelmi és politikai jelentőségüket — nem egyszerűen úgy hatottak, hogy felébresztették az addig lelketlen kísérleteiket űző szociálpszichológusok magánlelkiismeretét. A hatvanas évek újbaloldali mozgalmai nemcsak az utcaköveket tépték fel Berkeley-ben, Nyugat-Berlinban vagy Párizsban, hanem a tudomány szentnek és sérthetetlennek látszó építményét is kikezdtek. Az újbaloldali tudomány-kritika nem valamiféle újjáélesztett középkori agnoszticizmus vagy bornírt „romantikus antikapitalizmus” nevében lépett fel, hanem abból a nagyon is gyakorlati célból, hogy demisztifikálja a szcientizmus ideológiája által elleplezett társadalmi összefüggéseket és rámutasson a hatalmi szisztémába beépült és establishment-té intézményesült tudomány — és mindenekelőtt a társadalomtudomány — uralmi és legitimizációs funkciójára. Semmiképpen sem véletlen, hogy a modern ipari társadalom tudományüzeme elleni támadások egyik fő célpontja a *pszichológia* volt — éspedig nem egyszerűen a pszichológia mint akadémikus szaktudomány, hanem mint olyan *praxis*, amely a szubjektív terelőerőt előállító társadalmi nagyüzemnek szinte minden műhelyében jelen van: a gyárban, a hivatalban, az iskolában és az elmeegógyintézetben éppúgy, mint a napalmbomba ledobására előkészítendő pilóták kiképzőtáborában vagy a tömegkommunikációs eszközök szerkesztőségeiben és stúdióiban.

A radikális baloldal gondolkodói — a frankfurti iskola kritikai elméletének nyomdokain, s azt számos vonatkozásban túlhaladva — úgy vélték, hogy korunkban a pszichológia az egyik — és talán a leghatékonyabb — eszköz az „intézményes szerepeit” engedelmesen eljátszó, pusztán technológiailag és nem saját autonómiájának kivívásá-

ban effektív egyének kialakítására. A pszichológia többek között azért tud ilyen hatékony lenni, mert a maga rafinált ideológiai eszközeivel éppen ezt a manipulációs funkcióját leplezi el – vagy éppen ezt igazolja – az emberi természetre és annak „tudományos törvényszerűségeire” hivatkozva. Fontos hangsúlyozni, hogy a pszichológia eme radikális kritikája nem pusztán teoretikus kritika, nem a pszichikus jelenségek létének, realitásának kétségbevonását jelenti egy „magasabb” filozófiai reflexió fényében – ez így természetesen abszurdum lenne –, hanem annak a *társadalomnak* a kritikai analízisét, amely pontosan olyanná teszi az embereket, mint amilyenek a pszichológia leírja őket – és amelyben a hatalom logikáját „internalizáló” pszichológiára az a feladat hárul, hogy ezt a leírást az örökérvényű tudományos törvények státuszával ruhazza fel.<sup>4</sup>

Az újbaldali kritika kihívására a pszichológia – akár a többi társadalomtudomány – úgy reagált, hogy mozgásba hozta összes „védekező mechanizmusát”. S mint-hogy a támadás erősebb és megalapozottabb volt annál, mintsem hogy a szokásos eszközökkel el lehessen hárítani vagy el lehessen fojtani, a védekezésnek hatékonyabb módjait kellett keresni. Ilyen védekezési módnak kínálkozik a bíráló egyes elemeinek elfogadása, a *rendszerbe való integrálása*.

A szociálpszichológiának az a hirtelen felismerése, hogy „társadalmilag releváns” tudománnyá kell válnia, a tudomány-kritika egyes elemeinek beépítésére tett kísérletről tanúskodik. De mit is jelent valójában az, hogy „társadalmilag releváns”? Hiszen a szociálpszichológia akkor is releváns társadalmilag, ha a legirrelevánsabbnak látszó kutatásokkal foglalkozik, sőt, éppen az úgynevezett „lapos”, „banális”, „semmitmondó” kísérletekben és empirikus általánosításokban mutatkozik meg a legtisztábban ideológiai funkciója: az ember korlátlan manipulálhatóságának a „természettörvények” rangjára való emelése. Amikor tehát az újbaldali kritika számonkéri a szociálpszichológián ezt a bizonyos „relevanciát”, akkor nem azt követeli elsősorban, hogy hagyjon fel a laboratóriumi kísérletezéssel, hanem azt, hogy *váltson pozíciót*: ismerje fel eredményeinek valódi társadalmi relevanciáját, vagyis olyan szemszögből lássa őket, amelyből kiviláglik, hogy ezek az eredmények nem az „emberi természetet”, hanem a hatalmi szisztéma működésmechanizmusát tárják fel.

„Szociológia és empirikus kutatás” című tanulmányában Adorno a következőket írja: „Minthogy a társadalom megmerevedése az embereket folytonosan egyre inkább tárgyakká alacsonyítja és állapotukat 'második természetű' teszi, oly módszerek, melyek éppen ezt rábizonyítják, nem szentségtörések. A módszerek kötöttsége éppen a szabadságot szolgálja, minthogy néma tanúságot tesz az uralkodó rabszolgaletről. A Kinsey vizsgálatai kiváltotta tomboló hörgés és kifinomult elhárító gesztusok a legerősebb érvek Kinsey mellett. Ahol az emberek a viszonyok nyomása alatt valóban 'kételtűszerű reakciómódokig' süllyednek mintegy a tömegkommunikációs eszközök és egyéb parancsolgató barátok kényszerfogyasztójaként, a közvéleménykutatás, melyen a kilúgozott humanizmus felháborodik, jobban illik hozzájuk, mint valamely 'megértő' szociológia: lévén, hogy a megértés szubsztrátumát, az összhangzó és értelmes em-

<sup>4</sup> A jelenkori pszichológia kritikájával kapcsolatban lásd pl.: B. Braginsky and D. Braginsky: *Mainstream Psychology – A Critique*. Holt, Rinehart and Winston, New York, 1974; Klaus Holzkamp: *Kritische Psychologie*. Fischer, Frankfurt am Main, 1972; N. Armistead (ed.): *Reconstructing Social Psychology*. Penguin Books, 1974; M. Schneider: *Neurose und Klassenkampf*. Rohwolt, Hamburg 1973.

beri magatartást a szubjektumokban magukban is már pusztá reagálás helyettesíti. Egy atomisztikus és egyidejűleg klasszifikációs eszközökkel az általánoshoz emelkedő társadalomtudomány egy atomisztikus és ugyanakkor az igazgatás absztrakt klasszifikáló fogalmai szerint berendezett társadalom Medúza tükre. Ennek az *adaequatio rei atque cogitationis*nak már csak önreflexióra van szüksége, hogy igazzá váljék. Joga kizárólag kritikai. Abban a pillanatban, amint a tudomány immanens értelmeként hiposztazáljuk azt az állapotot, melyet a kutatási módszerek jellemeznek és egyben kifejeznek, akarva-akaratlanul hozzájárulunk örökössé tételéhez. Az empirikus társadalomtudomány az epifenomént, azt, amit a világ csinált belőlünk, ennek utána tévesen a tárgynak magának veszi.”<sup>5</sup>

A valódi relevancia tehát azt jelentené, hogy a szociálpszichológia — anélkül, hogy megszűnne szociálpszichológia lenni — eredményeire és az eredményekhez vezető útra reflektálva egy *kritikai társadalomelmélet* részévé válik. A szociálpszichológia „legújabb fejleményeiben” éppen ez a reflexió torzult el és sikkadt el oly módon, hogy felismeréseinek tényleges jelentése helyett a „tudomány immanens értelméről” kezdtek el vitatkozni: egyes szociálpszichológusok végre elérkezettnek látták az időt arra, hogy teret engedjenek eddig elfojtott teoretikus és moralizáló hajlamaiknak, hirtelen felfedezték az „európai szellemi hagyományt” Szent Ágostontól Marxig és Freudig, rájöttek arra, hogy az addig a tudományként tisztelt amerikai pozitívizmus nem más, mint az ördög találmánya. Az „európaiak” teli torokkal szidják az „amerikaiakat” (akiknek tudományuk létét köszönhetik), maguk az amerikaiak is a tudathasadás állapotában vannak — a szociálpszichológia válságában a radikalizmus minden kelléke és rítusa jelen van. Csupán egy valami nem változott: a szociálpszichológusok továbbra is úgy gondolják, hogy ha egyszer sikerülne meghatározni tudományuk adekvát tárgyát, akkor lényegében minden probléma megoldódna. A szociálpszichológiának „a társadalmi változások és az egyének kölcsönhatásával” kellene foglalkoznia — javasolja H. Tajfel. Radikalizmusa tehát kielégülhet abban, hogy a „változás”, nem pedig a „stabilitás” pártjára áll, és ezek után továbbra is úgy gondolhatja, hogy a „változás” és az „egyén” kölcsönhatása tudományos tárgy: elvileg éppolyan kívülről megfigyelhető jelenség, mint az, hogy a kísérleti személy hogyan viselkedik a kísérleti situációban. A „mozgalom vagy a rend tudománya” legyen-e a szociálpszichológia — veti fel a dilemmát S. Moscovici; dilemmájából az derül ki, hogy — személy szerint bármennyire is a „mozgalommal” szimpatizál — mind a rendet, mind pedig a mozgalmat tudományos objektumnak tartja, s szerinte csupán értékválasztásainktól függ, hogy éppen melyikkel „kísérletezünk”.<sup>6</sup>

A tudománynak ez a védekezésből eltorzított és elsikkasztott önreflexiója okozza azt a kóros burjánzást, amely a szociálpszichológia válságirodalmát jellemzi, és amelyben állandóan új és új „releváns tárgyakat” fedeznek fel. Ezek az újabb és újabb tárgyak azonban — éppen rendkívüli absztraktságuknál fogva — kutathatatlanak bizonyulnak, sorra kiderül róluk, hogy nem visznek közelebb az üdvösséghez, ezért aztán bármikor, bárki által joggal megkérdőjelezhetők. Mindeközben fel sem ötlük a szociál-

<sup>5</sup> In: *Tény, érték, ideológia* (szerk. Papp Zsolt). Gondolat, Bp. 1976. 261–262. o.

<sup>6</sup> Lásd Tajfel, Moscovici és más szerzők cikkei, a „*The Context of Social Psychology*” c. kötetben (J. Israel, H. Tajfel eds.). Academic Press, London 1972.

pszichológusokban, hogy az *igazi probléma nem a szociálpszichológia tárgya, hanem a tárgyhoz való saját viszonyuk, amely éppoly „elidegenedett”, mint azok az interperszonális viszonyok, amelyeket szeretnének megérteni.* Nem véletlen, hogy a szociálpszichológiáról szóló vitában — legalábbis ami a hivatalos fórumokat, folyóiratokat, kongresszusokat illeti — jóformán nem jutnak szóhoz azok az álláspontok és irányzatok, amelyek nem a válságtudat hamis logikáján belül teszik fel kérdéseiket (így például, alig van jelen a frankfurti iskola gondolatköre; eleve kirekesztődik a vitából — mint ahogy a szociálpszichológia egészéből — minden olyan törekvés, amely komolyan veszi a tényeknek tényekként való bemutatását és egyben leleplezését: mint például a Wilhelm Reich felismeréseit alkalmazó „anti-autoriter” mozgalom, Ronald Laing anti-pszichiátriája, Ivan Illich és Paolo Freire pedagógia-kritikája stb.). Megszólal viszont — és ez sem véletlen — az a marxista ortodoxia, amely a szociálpszichológiát és általában az empirikus társadalomkutatást hamis tudatnak, ideológiának nyilvánítja. Ez az irányzat — amelynek „Monsieur B.” is egyik képviselője lenne — joggal bírál bizonyos előfeltevéseket, csak éppen arról feledkezik meg, hogy a szociálpszichológia nem általában véve és a priori, hanem konkrétan, itt és most ideológia; mint ideológiának nem az a lényege, hogy hamis látszatokkal, „imaginárius fikciókkal” foglalkozik, hanem az, hogy az általa feltárt *valóságos* — akár laboratóriumi, akár pedig a terepen kapott — tényeket egyszersmind el is leplezi — a „dolgok” természetes állapotának nyilvánítva őket. A szociálpszichológia és ortodox kritikája azért fér meg oly békésen egymás mellett, mert vannak *közös premisszáik*: mind a kettő tudománynak tekinti önmagát, s mind a kettő tárgyat keres önmagának anélkül, hogy történetileg és kritikailag közelítene a valósághoz. Míg az előbbinek a „releváns tényekkel”, addig az utóbbinak magával az „ideológiával” van dolga; ez a munkamegosztás azt sugallja, hogy a válságban végül is nincs is más alternatíva, mint vagy a „tudomány ideológiája”, vagy az „ideológia tudománya”. Ez a — valóban *hamis* — alternatíva zárja el az utat attól, hogy ideológia és tudomány viszonyát a szociálpszichológián belül történetileg konkrét módon lehessen vizsgálni.

\*

Az „Utak és válaszutak” kapcsán azért tértünk ki részletesebben a szociálpszichológia „válságának” értelmezésére, hogy lássuk: Pataki könyve végül is azért nem törhetné át hipotétikus bírálóinak „kognitív struktúráit”, mert semmilyen új elemet nem visz bele a vitába. Oszttja a „válságirodalom” különféle szerzőinek ama illúzióját, hogy e vitában pusztán a „tudomány immanens értelméről”, tárgyáról és fogalmi rendszeréről, nem pedig tudománynak és társadalomnak a tudomány önreflexiójában feltárulkozó ellentmondásáról van szó. Ezért van az, hogy az „Utak és válaszutak” — minden gondolati erőfeszítés ellenére — fogalmi üresjáráttá, csillogó, de tartalmatlan retorikává válik. Ez a retorika minden olyan felismerést elnyel, amely pedig a válság valódi meghaladása szempontjából lényeges lenne: így például, Pataki külön fejezetet szentel ugyan a történetiség problémájának, de fejtegetéseinek lényege az az általános és általánosságában semmitmondó megállapítás, hogy „minden szociálpszichológiai tény és jelenséget úgy kell szemlélnünk, mint *történetileg létrejövő* és ennek megfelelően változó arculatú, más és más funkciót teljesítő képződményt” (127. o.). A történeti szempont bevitеле

itt sajátos módon az önreflexió kiküszöbölését jelenti: ez a „történeti” szociálpszichológia semmi egyebet nem tesz, mint *tárgyát* időben visszafelé meghosszabbítja, de önmagáról továbbra is statikus képet alkot: nem veszi észre, hogy a tárgy történetisége és a tudomány történetisége a legszorosabban összefügg egymással. A történetiség kategóriáját mindenekelőtt a tudományra magára és a tárghyhoz való viszonyára kellene alkalmazni; *ennek* a történetiségnek a figyelmen kívül hagyása okozza, hogy Pataki a szociálpszichológia további fejlődését nem a tudós és a társadalom viszonyának alakulásától, hanem a kutató szubjektív szándékától, „komolyságától” teszi függővé.

A könyv utolsó lapján Pataki a következő intelmet intézi a szociálpszichológusokhoz: „Mi sem lehet veszedelmesebb egy tudomány számára, mint az, ha mesterségesen felszított hangulati állapotok egyetemes kételyt támasztanak, s gátolják a *módszeres, nyugodt kutatómunkát*” (128.o.). Az „Utak és válaszutak” végső summázata pedig így hangzik: „Ha valamiben bizonyosak lehetünk, akkor az a következő: csak a *tények módszeres elemzésének*, az empirikus kutatásoknak a további kiterjesztése, a jelenségtan tisztelete és az *elméleti erőfeszítések egymást kölcsönösen feltételező, egymásra utaló és egymást ellenőrző-korrigáló kölcsönhatása* kecsegtethet azzal, hogy meg tudjuk haladni a válságtüneteket” (128.o.).

De vajon mit jelent „a jelenségtan tisztelete”? A tények elfogadását jelenti-e, vagy pedig a bennük való „egyetemes kétely”? Az „egyetemes kétely” végül is nem „hangulati állapot”, hanem nélkülözhetetlen része a *tényekre és a tényeket feltáró tudományra együttesen irányuló kritikai reflexiónak* — ama reflexiónak, amelyet a szociálpszichológia „válságirodalma”, és például az „Utak és válaszutak a mai szociálpszichológiában” című könyv minden áron el akar kerülni. Pedig e kritikai reflexió nélkül az utak és válaszutak szükségképpen hamis utak és hamis válaszutak maradnak.

Pataki könyve ismét csak azt bizonyítja, hogy a szociálpszichológia krízise a tényekre és a tudományra egyszerre vonatkozó — a politikai gazdaságtan marxi bírálatának módszerével élő — kritika nélkül meghaladhatatlan.

Erős Ferenc  
MTA Pszichológiai Intézete

## MIRŐL IS VITATKOZUNK?

(Válasz Erős Ferenc észrevételeire)

Kevéssé ildomos, hogy egy megbírált munka szerzője, tüstént a recenzió nyomába szegődve, igénybe vegye az olvasó figyelmét. A szerző elmondta a magáét, a bíráló is: az olvasó dolga az érvek és ellenérvek mérlegelése és egybevetése tulajdon ítéletével.

Hogy mégis élek a válasz lehetőségével, az a legkevésbé sem holmi utólagos magyarázkodás szándékából ered. Erős Ferenc írása sajátos műfajú könyvbírálat: több is meg kevesebb is a megszokottnál. Bírálatában egy merőben másfajta — a „kritikai társadalomelmélet” ihletésének jegyében fogant — felfogást körvonalaz a szociálpszichológiáról, mint amelyet tanulmányom képvisel. Ha jól ítélem, a recenzió csupán al-

kalom és ürügy emennek a kifejtésére. Jó esélyek kínálkozhatnak hát arra, hogy elke-  
rüljük a tisztes német professzorokról szállongó példázatot, akik — mint ismert — azért  
vitatkoznak, mert lényegében véve mindenben egyetértenek. Mint Erős sorából kitű-  
nik, jómagam az (idézőjelbe tett) „marxista szociálpszichológia” képviselőjének minő-  
sülök. Bár végig nem derül fény arra, hogy végül is mit takar e formula (ha csak Mon-  
sieur B. nézeteit nem vesszük komolyan), ám legyen: idézőjellel vagy anélkül, készség-  
gel elvállalom a besorolást.

Bevallom, kissé elkedvetlenített a bíráló egynémely sajátsága. A recenzió jó har-  
madát ugyanis a felettébb szellemes fiktív „mértatások” teszik ki. Ezekből megértettem  
azt, hogy a szerző vélekedése szerint nézeteimet tulajdonképpen a liberális amerikai  
szociálpszichológusok is osztják, akik úgy tartják, hogy „a szociálpszichológusnak nem  
elég általános társadalomelméleti kategóriákban gondolkodnia”<sup>6</sup>; „ennek a szintnek  
önálló törvényszerűségei vannak, amelyek nem redukálhatók minden további nélkül a  
makroszociális szint törvényszerűségeire”. Ezzel szemben gunyorosan ostromoznak, és  
az „úgynevezett marxista szociálpszichológia” képviselőjének minősítenek ama marxis-  
ta elmék, akik úgy gondolják, hogy társadalmunk szellemi életében „egy kiherélt  
marxizmus” és egy steril polgári ideológia lép szövetségre egymással, s akik szerint „az  
úgynevezett 'marxista szociálpszichológia' a szociálpszichológia mint ideológia egyik  
sajátos válfaja”.

Ez a következtetés, amely egyébként két bekezdésben is elmondható lett volna, s  
így bővebb és tényszerűbb — vagyis kevésbé deklaratív — érvelés számára helyet taka-  
ríthatott volna meg, nem tölt el különösebb szomorúsággal. Ama egyszerű oknál fogva,  
hogy az elsőként idézett felfogással a maga *elvont és általános alakjában* tökéletesen  
egyetértek (tudván azt is, hogy az igazi kérdések az általánosság felbontása során tá-  
madnak), míg az utóbbit finoman szólva is „totálisan” tudományon kívüli álláspontnak s  
egy sajátos politikai attitűd kifejeződésének vélem. Ezen az sem változtat majd, ha ne-  
tán szó szerint elolvashatom valahol e fiktív hozzászólásokat.

Gyanítom, hogy a szerző maga sem osztja az e pamfletekben kifejtett nézeteket,  
azt azonban már nem tudom eldönteni, „melyiket szereti jobban” közülük. Az értel-  
mezés rizikóját nem is vállalhatom az inszinuáció kockázata nélkül. Egyébként pedig e  
kérdést nyugodtan félre is tehetjük. Azt azonban határozottan előnytelennek vélem,  
hogy a szerző mintha kissé túlságosan is sokszor folyamodnék fiktív mozzanatokhoz  
avagy a különböző álláspontok olyanfajta citálásához, amikor nem derül ki egészen vi-  
lágosan: *magáénak vallja vagy sem az idézett gondolatot*. (Pl. „a radikális baloldal gon-  
dolkodói úgy vélték...”; „amikor... az újbaloldali kritika számon kéri a szociálpszi-  
chológián...”; „Adorno a következőket írja...”). Nem könnyű eszmecserét folytatni a  
félreértés kockázata nélkül, ha nem tűnik ki, vajon osztja-e a szerző az effajta beveze-  
tések után következő megállapításokat, vagy csupán mögéjük rejtezik, így biztosítván  
önmaga számára az azonosulás és a távolságtartás bizonytalanságának előnyös „lebegő”  
helyzetét.

A válasza és a vitára készítő legfontosabb megfontolás azonban alighanem ez:  
a hazai szociálpszichológiában régi „jó szokás” szerint évek óta lappanganak félig ki-  
mondott vagy csak másodlagos megjelenési alakjukban ható nézetkülönbségek. Nyílt  
megfogalmazásuk mind e kissé talányos tudománynak, mind a közlékörnek javára  
válhat. Alig egy-másfél évtizede, hogy újólág szembe kellett néznünk a szociálpszicho-  
ológiának mint önálló kutatási iránynak a lehetőségeivel, marxista értelmezhetőségével

s a társadalomelmélethez fűződő kapcsolataival. Ezért a kérdés még ma is jóval több, mint a megbízható válasz. S nem is csupán nálunk, hanem világszerte!

Bevallom, a tanulmányom kifejezetten és vállalt módon vitára ingerlő óhajtott lenni. Jóllehet elsősorban tájékoztató szerepet szántam neki, egyúttal megkísértem legalább is jelezni a magam nézőpontját a vitatható kérdésekben. Eszem ágában sincs abban a hitben ringatni magam, hogy ez a nézőpont csálhatatlan. Ellenkezőleg: szinte valamennyi érintett kérdésben számos kétely foglalkoztat (a szociálpszichológia tudományos státusa, tárgya, kutatási stratégiája és a valósághoz fűződő kapcsolatai, ideológus mozzanatai és történetisége). Egynémely *általános kiindulópont* helyességéről azonban mélyen meg vagyok győződve. (Ezek talán nem derülnek ki a recenzióból, de nem kívánom ismételni önmagamát.)

Elismerem, hogy ezek a kiindulópontok módfelett szerények, minden esetre jóval szerényebbek, mint a tág ívű társadalomfilozófiai vagy kivált a „kritikai” társadalomelméleti programok. Sohasem hittem és ma sem hiszem, hogy e tudományág nehéz és bonyolult fejlődési gondjai néhány rövidrezárt formulával megoldhatók, még kevésbé hihetem azt, hogy csupán személyes elszánások vagy módfelett divatos utalások (teszem azt a totalitásra, az elidegenedésre vagy a szcientizmus és a pozitívizmus meghaladására) önmagukban elégségesek. Azt sem kedvelem, ha a tudományban olyan „munkamegosztás” támad, amikor egyesek nagylélegzetű kritikai programokat fogalmaznak — *másoknak*, miközben elegánsan távol tartják magukat a tényekkel való „kismesteri” pepecseléstől. Mégiscsak abból kellene kiindulni, hogy a szociálpszichológusok — bármily sok rosszat elmondhatunk is róluk — többségükben józan értelmű emberek. Nem csupán azért küszködnek hát nehézségekkel, mert valaki még nem világosította meg agyukat, hanem mert a feladatuk is nehéz. A *valóban* marxista szociálpszichológia kiépítését ezért csak hosszasan tudományos folyamatnak és sokak erőfeszítéseként előállított eredménynek tekinthetem.

Egyébként pedig: ha meggyőző érvek súlya alatt minden papírra vetett gondolatomat felül kellene vizsgálnom, akkor sem lennék túlságosan bánatos, mert így vagy úgy hozzájárulhattam a túllépés ösztönzéséhez. De hát ez már az érvek és a tények dolga. Lássuk hát őket!

Erős ellenvetései — a részleteket mellőzve — végül is két fő kifogás (illetve állítás) köré rendezhetők: a tanulmányom nem méltányolja az *újbaloldali mozgalmak szerepét* a szociálpszichológia jelenkori válságtüneteinek kialakulásában. Továbbá minthogy „a szociálpszichológia nem általában véve és a priori, hanem konkrétan, itt és most ideológia, valódi alternatíváját az jelentené, „hogy a szociálpszichológia — anélkül, hogy megszűnne szociálpszichológia lenni — eredményeire és az eredményekhez vezető útra reflektálva *egy kritikai társadalomelmélet részévé válik*”.

Hogy tüstént világos legyen az álláspontom: valóban úgy vélem, hogy a jelenkori újbaloldali mozgalmak és a hozzájuk kapcsolódó elméleti erőfeszítések nem befolyásolták lényegbevágóan sem a szociálpszichológia válságtudatának kialakulását, sem újszerű elméleti alternatíváinak kidolgozását. Létük és tevékenységük csupán az intézményes szociálpszichológia peremvidékén bontakozott ki — inkább sajátos „szubkultúráként”, mintsem világosan körvonalazható tudományos áramlatként. Ebbéli minőségükben elsősorban *politikai dimenzióban* vizsgálhatók: a programszerű politikai akció sajátos módjaként szemlélhetők.

Közbevetőleg: nem kis nehézséget okoz, hogy Erős végül is mindvégig homályban hagyja, kikre is kell hát gondolnunk konkrétan, amikor az újbaldali jelzöt olvasuk. Aligha sorolhatjuk ide a francia althusseriánusokat (Plon) vagy a német „kritikai pszichológia” képviselőit (Holzkamp), még kevésbé a frankfurti iskola „klasszikusait”.

Ha ez így van, akkor csupán gyanítani lehet, hogy az „ideáltípus” az amerikai Stony Brook csoportban fedezhető fel. Márpedig nem kis vállalkozó kedv kellene annak tényszerű dokumentálásához, hogy e csoport valamennyire is kézzelfoghatóan befolyásolta a szociálpszichológia sorsának alakulását. Minden jel szerint éppen ellenkezőképp fest a helyzet: a szociálpszichológia kibontakozó válságtünetei s a benne lapangó ideológiai-politikai fejlemények kínáltak esélyt arra (vagy inkább teremtetek olyan illúziót), hogy a pszichológiának ez a területe a *politikai cselekvés* alkalmas terepe lehet. Ehhez viszont előfeltételként el kell fogadni egy végső soron naiv fétist, azt t.i., hogy — mint Erős írja — „... úgy vélték, korunkban a pszichológia (itt már nem csupán a szociálpszichológia! P.F.) az egyik — és talán a leghatékonyabb — eszköz az 'intézményes szerepeit' engedelmesen eljátszó, pusztán technológiailag és nem a saját autonómiájának kivívásában effektív egyének kialakítására”.

Furcsa paradoxon rejtezik itt! Feltehetően a pszichológia egyetlen művelője sem kockáztatna meg ily hízelgő megállapítást tudományára nézve, mint az újbaldaliak. Szavaikból ugyanis az csendül ki, hogy a pszichológia (s benne a szociálpszichológia) már-már a jelenkori kapitalizmus legfőbb ideológiai és szociotechnikai támasza és pillére. Alighanem azért, hogy az „ellenfél” méltó legyen a vállalt politikai feladathoz! A paradoxon pedig az, hogy ugyanezek az újbaldaliak más alkalmakkor a jelenkori pszichológia nyomorúságáról, csődjéről, semmitmondó és használhatatlan eredményeiről értekeznek. Minden esetre jó adag naivitásra vall, ha valaki a pszichológiában látja a jelenkori kapitalizmus szinte legfontosabb eszmei és gyakorlati bázisát.

Ha ugyanis ez igaz, akkor — de csak akkor — valóban jogosult a Stony Brook csoport ifjú baloldali szociálpszichológusainak az eljárása. Mint írják, „valamennyien tevékeny részesei a politikai szervezkedésnek olyan témák körül, mint a faji kérdés, a lakásügy, a szexizmus s az imperializmus és a kapitalista társadalom egyéb középponti kérdései”. Ebben az akciósorban a „szociálpszichológia demisztifikálása” is egyenrangú szerephez jut az egyéb említett műveletekkel, amelyekről persze még az is eldöntendő: vajon valóban a jelenkori kapitalizmus „középponti kérdéseit” alkotják-e.

Logikus hát az, ha úgy vélik, „a társadalomtudománynak (itt ismét csak „elvezett” a szociálpszichológia, vagy legalább is azonosult a társadalomtudománnyal, amiként fentebb a pszichológiával. P.F.) azokkal az alapvető hatalmi viszonyokkal kell foglalkoznia, amelyek a jelenkori társadalom mindennapi életében léteznek.” Ebben az összefüggésben — folytatják — „a szociálpszichológusoknak vizsgálniuk kell a népet elnyomó élet minden aspektusát, mivel — s erre ügyelni kell! — csak maga a nép szabadíthajta fel önmagát, nem pedig a szociálpszichológusok” (The Psych-Agitor, 1974, vol. 1. No. 1. 1. és 12. old.). Teljes joggal írja hát Erős: az újbaldali azt követeli a szociálpszichológusoktól, hogy „a hatalmi szisztéma működésmechanizmusát tárják fel”. (Kár, hogy ismét csak nem tudjuk meg: vajon a szerző is eképpén vélekedik-e.)

E gondolatmenet hallgatólagosan tényként kezel két előfeltevést: (1) a szociálpszichológia színtiszta *ideologikus* képződmény; (2) társadalmi szituáltságától, az őt övező társadalmi rendszer jellegétől függetlenül elsősorban — sőt, alighanem kizáró-

lag — *kritikai-demisztifikáló* funkciója lehet. Az első feltevés, mint még látni fogjuk, ijesztően közel esik a szociálpszichológiáról alkotott, korábbi vulgáris-dogmatikus szemlélethez. Az utóbbi pedig sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem hajlandó mérlegelni a szociálpszichológia reális és újszerű alternatíváit a szocializmus viszonyai között.

Tegyük fel ugyanis, hogy az újbaloldaliaknak tökéletesen igazuk van, amikor a maguk viszonyai között s a maguk méltó feladatait keresve, a vázolt módon járnak el. (Ezt a logikai játékot akkor is megejthetjük, ha nem fogadjuk el a szociálpszichológiáról alkotott nézeteiket.) De vajon egy merőben más valóság talaján is így kell-e szemlél-nünk a kérdést? Erre még visszatérek.

Félreértés ne essék: bármily sokfajta — olykor tendenciózus és publicisztikus — marxista értékelés látott is napvilágot eddig az újbaloldali mozgalmakról, én is úgy vélem, korántsem zárhatunk még le minden vitatott kérdést. Csak éppen világosan kellene megfogalmazni a vitára érdemes kérdéseket, egyebek között például azt, hogy „a radikális baloldal gondolkodói” miképpen haladták túl „számos vonatkozásban” „a frankfurti iskola kritikai elméletének nyomdokain” haladva forrásaikat. Vitatkozni ugyanis csak akkor lehet, ha világos tényeket és bizonyító érveket sorakoztatunk fel. A radikális baloldali mozgalmak — minden politikai naivitásuk és a létező szocializmus-sal szemben is elfoglalt agresszív kritikai pozíciójuk ellenére — a mai tőkés valóság bírálóiként s meghatározott politikai dinamizmusok gerjesztőiként méltók lehetnek megbecsülésünkre. De egyúttal bírálatunkra is! Ami mármost a szociálpszichológiai törekvéseiket illeti, meggyőződésem szerint ízig-vérig *doktriner* vonulatot kell bennük látnunk: a valódi, a társadalom strukturális átalakítására törő, széles körű politikai akciók híján *doktriner verbalizmusban* élík ki kritikai és forradalmi indulataikat.

A doktrinerség természetes velejárója a kategorikusság és a megfellebbezhetetlenség. Mivel pedig a valóság csak ritkán alakul a doktriner sémái szerint, az újbaloldaliak előbb-utóbb rendszerint csalódnak a népben, az „integrálódott munkásosztályban”, s forradalmi hevületük könnyűszerrel átcsap szélsőséges pesszimizmusba. A valóságra és a népre haragszanak, mert nem úgy alakult s nem úgy cselekedett, ahogy kívánták, vagy ahogy doktriner sémáik előírták. Ezzel az állapottal magyarázható az újbaloldal kétségbeesett terrorizmusa csakúgy, mint az a — nem tanulság nélkül való — dezillúzionálódási hullám, amely 1968 tegnapi hőseiből az „új filozófia” híveit hozza létre Franciaországban. Az újbaloldali és a doktriner ikertestvérek — a tudományban és a politikában egyaránt.

A „radikális baloldal mai gondolkodói” mögött Erős fejtegetéseiben mind túlhaladott előzményként, mind folyamatos ösztönzőként felbukkan a frankfurti iskola kritikai tradíciója. Erre a háttérre utal egyébként a szociálpszichológiának szánt szerep is, hogy t.i. egy „kritikai társadalomelmélet részévé” kell válnia. Itt ismét csak nehéz a vitapartner dolga, mivel nemigen tudja eldönteni, hogy valóban ez a társadalomelméleti keret kínáltatik-e fel a szociálpszichológiának. S ha igen, miképpen: a maga eredeti alakjában vagy az említett gondolkodók által meghaladott formájában? Ezzel kapcsolatban azonban az olvasó zavarai csak növekszenek.

Amint ugyanis konkretizálódnak a dolgok, vagyis Erős arról szól, mely áramlatok nem jutnak szóhoz a nemzetközi fórumokon (t.i. „amelyek nem a válságtudat hamis logikáján belül teszik fel kérdéseiket”), meglehetősen elegyes listát kapunk, ame-

lyeknek történeti kezelésmódjával sincs minden rendben. Egyetlen nagyívű mondatban fogalmazódik ugyanis a panasz arra, hogy e fórumokon a frankfurti iskola gondolköre alig van jelen, meg hogy „eleve kirekesztődik a vitából” Reich, Laing, Illich, Freire. E névsor ugyanis kissé bizarr — önmagában is, a frankfurtiakhoz fűződő kapcsolataiban is. Reich „eleve” kirekesztettségéről beszélni manapság, amikor művei előntöttek a nyugati könyvpiacot, legalább is pontatlan. Hátha más oka is van szűkös hatásának, mint a szociálpszichológusok machinációi, de ez csupán a formai oldal. Arról kellene többet tudnunk, miért olyan nagy baj a szociálpszichológia szempontjából Reich panasztól hiánya. Meglehet, a 30-as évek vitáiban Molnár Erik egyben-másban tévedett, szűkkeblű volt, akárcsak számos más akkori marxista. Akkor viszont arról kellene szót ejteni, miben szorulnak kiigazításra. Kizárólag nevekkal nem célszerű argumentálni. Főként akkor nem, ha — mint tudott — az „antipszichiátriáról” (Laing) meg Illichről is sok szó esett már hazai irodalmunkban is. De semmiképpen sem úgy, mint a marxista szociálpszichológia mértékadó ihletőiről. Egy dolog kétségtelenül közös a felsoroltakban: a radikális kritikai pozíció a *maga elvont alakjában*.

A klasszikus frankfurti iskola esetében pedig még kevésbé világos mi is a feladott lecke: kritikai társadalomelmélete vagy szociálpszichológiája — a *freudomarxizmus*? Amennyiben az utóbbi, megint csak legalább is pontatlanság Fromm „eleve” adott kirekesztéséről szólni. Meglehet ugyanis, hogy valóban a marxizmus és a freudizmus egyaránt kritikai felülvizsgálata, majd a kettő ötvözése jelenti a szociálpszichológia valódi kiútját jelenkori válságából, amiként Fromm véli. (Figyelemre méltó, hogy a szociálpszichológia mai válságának elemzéséhez a 30-as években írott műveinek egybegyűjtésével és újlagos kiadásával járult hozzá.) De hát erről megint csak több *valódi bizonyító érvel* kellene felsorakoztatni, hogy okunk legyen a korábbi felfogások felülvizsgálatára. (Jómagam minden szükséges korrekció ellenére kevésbé hiszek abban, hogy ebből a forrásból vadonatúj ösztönzések meríthetők a mai szociálpszichológia számára.)

Erős fejtegetéseiben mindvégig nyomon követhető egy különös fogalomcsúsztatás. Úgy ír és érvel, mintha a szociálpszichológiáról szólna, de elemzései során — anélkül, hogy ennek jogosultságát külön bizonyítaná — máris *tényként* kezeli azt, amit csak remél és programként fogalmaz, hogy t. i. a szociálpszichológiának egy kritikai társadalomelmélet részévé kell válnia. Ennek csupán egyik oka az, hogy Erős mintha hallgatólagosan abból indulna ki: az olvasó (és a szerző) számára tökéletesen világos és kézenfekvő, mit is kell „kritikai társadalomelméleten” értenie. Így azután az olvasó nem is tudja eldönteni, mikor esik szó az egyikről, s mikor a másikról. Pedig éppen azt kellene tudnunk, *milyen* szociálpszichológia és *miképpen* lehet egy ilyen társadalomelmélet része. Ennek híján csak a „kritika” szó elvont (és oly vonzó) szemantikája marad a kezünk ügyében.

Ezzel kapcsolatban érdemes néhány szót vesztegetni a szociálpszichológia tárgyának kérdéskörére. Erős — joggal vagy sem — hevesen ironizál az ennek vizsgálatát szolgáló erőfeszítések felett. Ám ahhoz, hogy valódi vita bontakozhassék ki, valamit mégiscsak mondani kellene arról, hogy mi is végtére a szociálpszichológia. Mert az olvasó nem értesül egyébről, mint arról, hogy minek a „részeként” kíváncsi, meg arról, hogy a pszichológia eme radikális kritikája „nem a pszichikus jelenségek létének, realitásának kétségbevonását jelenti”, továbbá, hogy a szociálpszichológia „anélkül, hogy meg-

szűnne szociálpszichológia lenni”, eredményeire és az eredményekhez vezető útra reflektáljon. Mindebből kitűnik, hogy szociálpszichológia – van és lennie kell. De hogy – akár csak hozzátvetőlegesen jelezve – mivel is foglalkozzék, arra vonatkozóan Erős írásából csak egy valóban teljesen eredeti megállapítást emelhetünk ki.

Észerint a szociálpszichológusok fejében meg sem fordul, hogy „az igazi probléma nem a szociálpszichológia tárgya, hanem a tárgyhoz való saját viszonyuk”. Bevallom, ez tökéletesen eredeti lelemény: a tudomány ne valaminő tárggyal foglalkozzék elsősorban, hanem művelőinek e tárgyhoz fűződő viszonyával. Ha a szerző arra utal, hogy a szociálpszichológiai kutatás tárgyának kiválasztásában és értelmezésében számos történeti változás tapasztalható, s maguk a tárgymeghatározási műveletek is társadalmi-történeti konkrétsággal jellemezhetők, osztom nézetét. Akárcsak azt, hogy e viszony valóban lehet „elidegenedett” is. (Csak ne higgyük természetesen, hogy a szó önmagában bármit is megmagyaráz, bármily népszerű lett legyen is.) Egyebekben pedig azt hiszem, hogy Erős fejtegetéseiben egy fontos tudománytörténeti szemponttal cserélte fel a tudomány tárgyára vonatkozó kérdésfeltevést. Bármily szorosan összefügg is a kettő, egyszerű azonosításuk mégsem látszik célravezetőnek.

Végül is az a benyomásom, hogy Erőst sokkal inkább a *szociálpszichológia helye* foglalkoztatja a társadalomra mint dinamikus totalitásra vonatkozó ismereteink rendszerében, mintsem maga a szociálpszichológia. Így azután szükségképpen haragudnia kell mindazokra, akik a tulajdonképpeni szociálpszichológia szűkös világában vizsgálódnak, s a tudomány szűkebben vett tárgyának meghatározására irányuló gesztust tesznek.

Németh László írta egy helyütt, hogy Kogutowitz (a térképkészítő) bizonyosan jobban ismeri Szilasbaltást, mint a helyi lakosok. (Arra utalt ezzel, hogy a marxizmus *helyét* az is megítélheti, aki *magát a tant* nem ismeri.) Én tüstént bevallom, „helyi lakos” vagyok a szociálpszichológiában is, meg egyébként is – ennek megfelelő szűkös szemlélettel. Mert bár persze hogy érdekel „Szilasbaltás” helye a földgolyón, de talán még jobban az, hogy hol fekszik a határmezsgyéje, milyenek az útjai, lehet-e élni benne, kik a szomszédai meg az efféle jelentéktelenségek.

A szociálpszichológiáról folytatott vitákban, úgy vélem, ügyelnünk kell arra, hogy a társadalmi megismerés szükségképpeni és helyes *totalitásigényét* és a szaktudomány ugyancsak szükségképpeni *részlegességét*, jelenségre irányultságát ne fordítsuk szembe elmerevített módon, s főképpen ne játsszuk ki egymás ellen *elvileg*, mint eleve egybekapcsolhatatlan alternatívákat. Még ha haragszik is Erős az egyrészt-másrészt-re, nem tudom másként elképzelni a szociálpszichológiát, egyrészt mint konkrét jelenségek kört (ám vitatkozzunk ennek természetéről!), másrészt mint a társadalmi totalitás megismerésének egy sajátos – *részleges* érdekeltségű és *korlátozott* általánosítási lehetőségekkel rendelkező – módját. Ha tudnám, miképpen kell mindezt érvényesíteni a konkrét kutatásokban, nem titkolnám. Minthogy azonban úgy látom, ma még senki sincs e titok birtokában, itt vitára valóban érdemes kérdést látok.

Mint a frankfurtiak, meg természetesen ildomosabb szerzők, Erős is ugyancsak fontosnak ítéli a holisztikus szemléletet, az egészlegesség megismerésére irányuló erőfeszítést. Eközben ugyancsak neheztel a szaktudományos szűklátókörűsége, a rész tudományokra, az „elemzési szintekre”, valamint a cserébe kínált interdiszciplinaritási elvre. Ez manapság módfelett divatos. Félreértés ne essék: én is haragszom a korlátolt spe-

cializálódásra (de nem *általában* a specializálódásra!), a szakmai szűklátókörűsége, s mindarra, ami vele jár. Ebben hát egyetértünk! Csak éppen úgy vélem, túlságosan sok ezzel kapcsolatban a zsurnalisztikus háborgás meg a naiv utópisztikus értékdeklaráció. Erős világosan kérdez: „ha a létezés 'ontológiaiilag' egységes, akkor milyen jogon és hogyan hasítsunk ki belőle egy olyan darabkát, amely e tudományágnak (t.i. a szociálpszichológiának P.F.) adekvát tárgyaül szolgálhatna?” S itt ismét érdemes kissé időzni.

Úgy vélem, hamis az az alternatíva, amikor a szaktudományos megismerés szükségképpen részlegességét, illetve a totalitás megragadásának gondolati aktusát elvileg szembevetjük egymással. A feladat valóban az ismeretek totalizálása, integrálása. De ki nek címezzük ezt a leckét? Hihető-e, hogy a kutató nem szívesebben ragadná meg egyetlen — logikai vagy spekulatív erőfeszítéssel — a lényegét: magát a konkrét totalitást. De legalább is érdemes gondolkodni azon, hogy Lukács, aki igazán híven képviselte a totalitás álláspontját, mindemellett olyan „kihasított darabkával” bíbelődött, mint az esztétika, az etika, a történelmi regény. A totalitásra irányuló gesztus nem csupán elszánás és tetszetős deklarációk dolga: antropológiai határvonalakkal is számolnunk kell. A megismerő szubjektum mindig egyéni, egyes szubjektum, csak az emberiség (a „nembeli általánosság”) lehet a felhalmozott ismeretek hordozója, szubjektuma. Az egyén pedig lényegénél fogva képtelen — a reneszánsz óta mind képtelembb — az egész megragadására és értelmezésére másként, mint legfeljebb *filozófiai síkon*. Ez pedig nem lehet azonos a szaktudományok elemzési módjával.

Lehet és kell haragudni a múlt századi tudományos skatulyákra, át kell törni a széttagoló intézményes gátakat; a jelenségek és a folyamatok komplex megismerésére kell törekednünk. Csak éppen azt se tévesszük szem elől, hogy a megismerő egyes ember lehetőségei végesek. Persze hogy arra kell törekednie a szociálpszichológusnak, hogy ama bizonyos közvetítéseket kidolgozza, hogy a vizsgált jelenséget a társadalmi összmozgásban is értelmezni tudja. (De Allport óta — hogy időszerű példára utaljak — talán valamivel mégiscsak többet tudunk az előítéletről, mint korábban.) És egy további jelentéktelenséget se feledjünk: itt még olyan aprócska véletlenek is szerepet játszanak, mint a tehetség, zsenialitás.

Néhány megjegyzést fűznék a történetiség valóban vitára érdemes kérdéséhez. Úgy gondolom, hogy Erős joggal kifogásolhatja számos vonatkozásban vázlatos és elnagyolt gondolataimat. Mint említettem, magam sem tartom sokra őket: inkább igényt fejeznek ki, semmint megoldást kínálnak. Egyebek közt ezért is olvastam nagy érdeklődéssel ellenvetéseit. Bevallom, keveset tudtam meríteni belőlük. A fő ellenvetése az, hogy nem veszem észre: „a tárgy történetisége és a tudomány történetisége a legszorosabban összefügg egymással”. Ezért azután: „a történetiség kategóriáját mindenekelőtt a tudományra magára és a tárgyhöz való viszonyára kellene alkalmazni”. Hite szerint minden baj ennek elmulasztásából ered. Ez a hiedelem egyébként logikusan összefügg ama másikkal, hogy t.i. a szociálpszichológia tárgyánál fontosabb a tudósnak e tárgyhöz fűződő viszonya.

Mármost — ha jól értem — az idézett megállapítások azt a közkeletű felfogást fogalmazzák újra, hogy a szociálpszichológia tárgya történetileg változékony, ez viszont kizárólag a tudós és tárgya viszonyától, pontosabban „a tudós és a társadalom viszonyának alakulásától” függ. Más tényező nem is játszik benne közre, pl. olyan apróságok, mint a kutató szubjektív szándéka, a tudomány immanens fejlődése, az éppen

adott kutatási és fogalmi eszközök stb. Magam is osztom, hogy a társadalom (ahogy írtam: a szociálpszichológia konkrét társadalmi szituáltága) mélységesen befolyásolja: mivel foglalkozik a szociálpszichológus (akár mert ez jövedelmező és karriert kínál; akár mert fortélyos félelmek igazgatják; akár mert „benne van a levegőben”; akár mert szubjektíve érdekli a dolog stb.). De ez nem valami nagy újdonság!

Mármost talán mégsem óhajtja Erős állítani, hogy *magának a tárgynak* nincs történetisége, hacsak nem válik a tudomány tárgyává. Mintha fejtegetéseiben nem tenne kellően különbséget két merőben különböző kérdésfeltevés között: a *tárgy* történetisége és a *tudomány* történetisége között. Bevallom, én az előbbit tartom fontosabbnak és jelentősebbnek a szociálpszichológia jelen helyzetében. Szó se róla: igen jó volna, ha minél több mélyenszántó marxista történeti analízis állana rendelkezésünkre a szociálpszichológia történetéről. Ezzel kapcsolatban azonban nem látok elvi természetű nehézséget!

Fontosabbnak vélem, mint írtam, a *történeti szociálpszichológia* problémakörét. Aligha lehetne állítani, hogy ismét időszerű példához és alkalomhoz folyamodjam: mindaddig nem létezett a történelemben előítélet, míg a „tárgy és a tudomány történetisége” nem kezdett a legszorosabban összefüggeni. Aligha Allport konstituálta ezt a tárgyat, amiként aligha Kon barátságról szóló történeti elemzéseinek köszönhetjük, hogy egy ilyen triviális — de kétségtelenül létező — szociálpszichológiai tárgy, mint a barátság előállt. Úgy remélem, e kérdésekben inkább mondvacsínált a nézetkülönbség, vagy legalábbis nem egészen világos a tárgya.

Társadalomtudományi vitáinkban olykor különös szereposztási taktikák működnek. A legkedveltebbek egyike egy sajtóságos „kártyaleosztási” technika: a vitapartnert olyan helyzetbe kell hozni, hogy ő legyen a „kormánypárti”, uram bocsá a hatalomközeli, aki a vitában — akár tetszik neki, akár nem — eleve kijelölt helyzetet kap. Emígyen: „Megtehetjük — az ‘Utak és válaszutak’ szellemében —, hogy megadjuk a társadalomnak, ami a társadalomé, a politikáé és az ideológiáé; két idézőjel között a válság egyik forrásaként megemlíthetjük a fiatalok „rebellióját”, az „ultrabaloldali” mozgalmakat, s hozzátehetjük: 68 májusa arra készítette az érzékenylelkű szociálpszichológusokat, hogy önvizsgálatot tartsanak”.

E mondat a kártyaleosztás iskolapéldája, hiszen közli: az opportunus szerző megadta a császárnak is, meg az isteneknek is a járandóságukat. Ezt követően sejtetjük rokonszenvünket a mellőzött „rebellióval” s az ultrabaloldali mozgalmakkal. (Végtére is elő kell készíteni a „kritikai szociálpszichológia” lehetséges híveinek rokonszenvét!) S már csak egy ici-pici ténybeli torzítás szükségeltetik: a könyv ugyan hosszan elemzi, hogy a második világháborút követő évtizedekben miképpen halmozódtak a mai válságtünetek, de mondjuk *csak* azt, hogy a szerző szerint 68 készítette önvizsgálatra az érzékeny lelkű szociálpszichológusokat. Így ugyanis kissé naivabbra is vesszük az ábrát.

Milyen kártya maradhat így a leosztó kezében? Nyilvánvalóan csakis a „kritikus értelmiségie”. S ezzel máris előállott a közönség jelentős részének rokonszenvéért kétségtelenül kezeskedő felállás.

A vitákban alighanem közös kiindulópontja minden résztvevőnek (hagyjuk most a nem jelentéktelen árnyalatokat, sőt olykor nem is csupán árnyalatokat!) az alábbi: a mai szocializmus még igencsak „bárdal faragott” (Németh László) — messze van

önmaga történeti lehetőségeinek és meghirdetett értékeinek megvalósításától. A korrekt eljárás az lenne, ha a vitatkozó felek mindegyike elismerné a másik jogát arra, hogy egyszerre szóljon a létező szocializmusról is meg a távolságról is. Ám ha affajta képlet alakul ki, hogy a kritika a „kritikai elmélet” kizárólagos osztályrésze, a partneré pedig csak az apológia lehet (lásd a leosztást), fura munkamegosztás jön létre! Arányosabban kellene osztozni a kritikán is, meg az „apológián” is: kevesebb lenne vitáinkban a sandaság. Mindezt csupán azért bocsátottam előre, hogy legalább kijelenthessem: nyugodt szívvel vállalván a nekem kiosztott szerepet, mégsem szívesen engedném magam kirekeszteni azok köréből, akik abban a hiedelemben tetszelegnek, hogy nem kenyerük a lapos apológia. S az idők múltával talán a szereposztási társasjáték iránti fogékony-ságukból is veszítenek.

Láttuk, Erős úgy véli, hogy a szociálpszichológiának egy kritikai társadalomelmélet részeként kell léteznie. Azt is tudjuk, hogy a frankfurti iskolában a társadalomelmélethez illő szociálpszichológiaként a Fromm által képviselt (s mindmáig széles körben ható) freudomarxizmus jelent meg. Nem gondolható, hogy ezt kínálják nekünk oly nagy hevülettel, vagy ha igen, akkor világosabban jelezni illett volna az indokokat. Minden esetre Erős ajánlata szorosan összefügg a frankfurti iskola szociálpszichológiai „relevanciájának” minősítésével és megítélésével, sőt magának az iskolának a történeti útjával.

Messze meghaladná a jelenlegi szűkre szabott kereteket ennek a témának az érintése, egy dolog azonban axiómaként kezelhető: az iskola a reálisan létező szocialista formációkban nem lát valódi alternatívát, s kritikai műveleteit egyaránt s azonos módon terjeszti ki a nyugati társadalmakra és a szocialista országokra is. Valószínűleg csupán a véletlennel magyarázható, hogy Erős gondosan mellőzi tanulmányomnak egy ugyancsak provokatív cíllal írott passzusát, azt, amely a *szociálpszichológia és a szocialista társadalmi gyakorlat kapcsolatait*, időszerű gondjait feszegeti: a „szociotechnikai” funkciók elkerülhetetlenségét, a manipuláció ezzel kapcsolatos kockázatait s néhány más kérdést.

Legalább is számomra (de ez meglehet, csupán személyes elfogultságom vagy ezúttal szívesen vállalt, „lapos pragmatizmusom”) a szociálpszichológia elsősorban éppen azokkal a lehetőségeivel vált érdekessé, amelyek révén a kissé régies divatokhoz — t. i. a szocialista folyamatok „humanizálásának” és „optimalizálásának” — tennivalóihoz kapcsolódhat. Magyarán: úgy gondolom, hogy a szociálpszichológiának *elméleti analízisekben s a mindennapi gyakorlatban* (a nevelésben, a munka világának alakításában, a gyógyításban, az életmódalakításban stb.) egyaránt igazolódnia kell.

Ennek a kérdéskörnek a teljes mellőzését érzem a bírálat legfőbb hiányának. Úgy vélem, hogy a kritikai elmélet iránti túlságosan nagy lelkesedés szükségképpen szem előtt téveszt egy nem lényegtelen körülményt: azt, hogy a mai valóságunk — bármiképpen, bármily kritikusan szemléljük is — túljutott azon, amit strukturális átalakulásnak neveznek, s mindinkább közeledik afelé, hogy önnön alapján fejlődjék. Ezen a talajon elvileg (és politikailag is!) jogosulatlannak hiszem a kritikai elmélet *alapviszonyát* a konkrét társadalmi valósághoz.

Vagy talán abból induljunk ki, amit a legilletékesebbek egyike, Horkheimer ír? „Van aztán egy olyan emberi magatartás, amelynek tárgya maga a társadalom. Ez a magatartás nem arra irányul, hogy megszüntessen bizonyos visszasságokat, ellenkezőleg:

ezek szerint szükségképpen összekapcsolódnak az egész társadalmi berendezkedéssel. Bár e magatartás a társadalmi struktúrából jön létre, sem tudatos szándékát, sem objektív jelentőségét tekintve nem arra irányul, hogy valami jobban működjön a struktúrában. Sokkal inkább gyanúsak számára a jobb, a hasznos, a célszerű, a termékeny és az értékes e rendszerben érvényesülő kategóriái, és semmiképpen sem olyan tudományon kívüli előfeltevések, amelyekkel semmit sem tud kezdeni." (Tény, érték, ideológia. Gondolat, 1976, 64–65. old.).

Ha Erős ezt az álláspontot képviselné, akkor valóban a szívéhez oly közel álló újbaloldali *politika* viszonyát fejezné ki egy bizonyos konkrét valósághoz. De akkor miért van szükség a szociálpszichológiára? Miért ölti a szociálpszichológia álcáját a valóság politikai dimenzióinak kritikai elemzése? Ez sem a szociálpszichológiának, sem a politikának nem tesz jót. Csak nem gyanítható, hogy a szociálpszichológia immáron nálunk is oly fenyegető ellenfele az emberi autonómiának és effektivitásnak, mint ahogyan máshelyt olvastuk?

Vagyis: valóban a szociálpszichológiáról van szó? Tényleg az a mai valóságunkban a marxista szociálpszichológia feladata, hogy „demisztifikálja a szcientizmus ideológiája által elleplezett társadalmi összefüggéseket és rámutasson a hatalmi szisztémába beépült és establishment-té intézményesült tudomány – mindenek előtt a társadalomtudomány – uralmi és legitimizációs funkciójára”? Vagyis, az a kíváncsi, hogy a szociálpszichológia nálunk is *közvetlenül* azonosuljon a politikai praxissal? Vitathatatlan: a legfontosabb kérdések egyike, amelyet mérlegelnünk kell, éppenséggel a szociálpszichológia lehetséges *funkcióváltozásait* illeti abban a folyamatban, amely arra keresi a választ, hogy a létező szocializmus miképpen közelíthető tulajdon lehetőségeihez és deklarált értékeinek megvalósításához. Úgy vélem, hogy az újbaloldalnak ezzel a lehetőséggel szemben kialakított álláspontja mind a szociálpszichológiáról, mind pedig a reális szocializmusról hibás irányokba terel.

Félreértés ne essék: minden társadalomtudománynak valóban van kritikai funkciója. De ezt csak önmaga lehetőségeinek a határai között teljesítheti, s csak akkor, ha a kritika leghatékonyabb módjának a pozitív cselekvési alternatívák kidolgozását tekinti. Horkheimer pontosan ír: ne cseréljünk össze egy „társadalmi magatartást” egy tudomány adekvát kritikai lehetőségeivel.

Egyébként olykor tanulságos, máskor mulatságos, hogy a felettébb kritikai kijelentések és álláspontok a maguk elvont-deklaratív szintjén milyen közel tudnak kerülni ásatag dogmatikus felfogásokhoz. A demisztifikálandó szociálpszichológia elvont-deklaratív minősítései ugyanis szórakoztató azonosságokat mutatnak a Psych-Agitorban, Erős cikkében meg – teszem azt – Manszurov 1963-ban írott (s azóta revideált) soraiban. A szociálpszichológia születése, mondja, „egyebek között azokkal a feladatokkal függött össze, amelyek a burzsoázia előtt állottak a tökéletes rend ideológiai igazolása érdekében ama tökéletes országokban, ahol az osztályharc különösképp rászorult olyan elméletek kidolgozására, amelyek hamis fényben tüntették fel a társadalmi valóság tényeit, s így igazolhatták a burzsoázia antidemokratikus politikáját” (A jelenkori pszichológia a tökéletes országokban. Moszkva, 1963, Nauka, 236. old.). A szociálpszichológiai jelenségek kezelésének egy bizonyos szintjén és módján elkerülhetetlenek az effajta felettébb meghökkentő találkozások.

Kellőképpen kitűnt az elmondottakból, hogy a szociálpszichológia feletti gon-

dolkodásnak az a módja, amelyet Erős tanulmányommal szembeszegez, minden mozzanatában idegen tőlem. Feltehetően egyesít bennünket az a törekvés, hogy hazánkban olyan szociálpszichológia szülessék és fejlődjék, amely valódi és lényegi kapcsolatban áll a marxista társadalomtudománnyal, s amely ezért nem csupán ideológikus-elméleti funkciójával lehet hasznos, hanem gyakorlati feladataink megoldásában is. Ha e közös hiedelmek alapján több virág is virágzik, csak javára válik a tudománynak.

Feltéve persze azt, hogy a művelt tudomány minden érintettnek kedves, valamilyen értelemben „személyes ügy” is, nem csupán ürügy bizonyos szándékok érvényesítésére. Ha másért nem, akkor azért, mert egy fél vagy egy egész életet szánt rá. S akkor tán annak is jobban fogunk örülni, sőt annak elsősorban, ha valami hasznos gondolat születik, ami előbbre viszi a tudományt — ki egy téglácskával, ki egy egész blokkal, ki pedig — ki tudja? — egy egész felhőkarcolóval. A tudományban mindegyik hasznos. Csak éppen azt is el kell hinnünk, hogy a tudományban is hasonlatos a helyzet az építészethez. Szánálni is kell, terepet tisztítani is. Lakni azonban csak házban lehet!

*Pataki Ferenc*

MTA Pszichológiai Intézete